

Nastasja M. Deretić

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet

Studentkinja doktorskih studija

nastasja.deretic@gmail.com

0009-0004-1045-4935

UDK: 81'27

doi: 10.19090/zjik.2024.14.169-182

pregledni naučni rad

IDEOLOGIJA STANDARDNOG JEZIKA: POJAM, NEGATIVNE POSLEDICE I DUŽNOST LINGVISTA¹

SAŽETAK: Ovaj rad prikazuje pojam ideologije standardnog jezika, opisuje njene karakteristike, kao i njen negativni uticaj na pojedince i društvo u celini. Prvi deo teži da sažeto objasni postupak standardizacije jezika, a zatim i proces mistifikacije tog postupka oličeni u pojavama kao što su preskriptivizam i purizam u jeziku, koji pod okriljem ideologije standardnog jezika prerastaju u „zdravorazumski“ stav o tome kako jezik (treba da) funkcioniše. Nakon toga se ukazuje na različite posledice ove ideologije: jezičku anksioznost i šizoglosiju kod govornika, jezičko nasilje među govornicima i konačno – isključivanje govornika iz javnog diskursa. U poslednjem delu rada upućuje se poziv na odgovornost lingvista i njihov etički angažman u procesu ublažavanja i prevazilaženja štetnih posledica ideologije standardnog jezika.

Ključne reči: ideologija standardnog jezika, preskriptivizam, šizoglosija, jezička anksioznost, sociolingvistika

1. UVOD

U svojoj knjizi *Ideologies of Language* autori Džozef i Tejlor navode da je

svaka delatnost koju karakteriše tvrdnja da nije ideološka i da je vrednosno neutralna, ali koja zapravo ostaje skriveno ideološka i vrednosno obojena, utoliko opasnija upravo zbog te lažne suptilnosti (v. Milroy 2001: 531).

Starčević, Kapović i Sarić u knjizi *Jeziku je svejedno* ističu:

Uspješnost ideologije izravno ovisi o njezinoj ‘nevidljivosti’ i stupnju transformacije u ‘zdrav razum’ za što veći broj pripadnikâ društva. Ako govornicima postane previše vidljiva pa je oni osvijeste kao negativnu i štetnu, njezin utjecaj može se u potpunosti raspliniti (Starčević i dr. 2019: 64).

¹ Rad je nastao u okviru kursa Sociolingvistika pod mentorstvom prof. dr Biljane Radić-Bojanić na doktorskim studijama studijskog programa Jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 2024. godine.

Upravo zato je neophodno otkrivati, ukazivati i dovoditi u pitanje ideološke aspekte stavova koji su se u društvu ukorenili kao objektivni i koji se često prikazuju kao neka vrsta aksioma; samo tako se mogu kritički promišljati i samo tako se mogu prepoznati njihovi negativni uticaji kako na pojedince tako i na društvo u celini. Ako samo malo obratimo pažnju na dominantan diskurs o jeziku u društvu (npr. na kampanje poput „Negujmo srpski jezik“, kolumne o „pravilnoj“ upotrebi jezika, broj različitih jezičkih savetnika u knjižarama, komentare na veb-stranicama koji se odnose na „jezičku kulturu“), jasno nam je da živimo u, kako to Milroy naziva, kulturi standardnog jezika, odnosno u društvu u kom je dominantna ideologija standardnog jezika (Milroy 2001: 530). Da bi se uopšte ušlo u raspravu oko toga kakve sve posledice po društvo ima ta široko rasprostranjena ideologija, potrebno je prvo ustanoviti koje su njene karakteristike i kako se one manifestuju kako u naučnim krugovima tako i u svakodnevnom životu govornika.

2. STANDARDIZACIJA JEZIKA I PRESKRIPTIVIZAM

Trudgil definiše standardizovani jezik kao „jezik čiji je jedan varijetet prošao proces standardizacije“ (Trudgill 1999: 117). Taj varijetet, dakle, postaje standardni varijetet tog jezika, što je ujedno i termin na kom Starčević, Kapović i Sarić insistiraju zbog toga što „jasnije upućuje na to da se radi samo o jednom od mnogih dijalekata nekoga društveno zamišljenog jezika“ (Starčević i dr. 2019: 11). Trudgil dalje definiše proces standardizacije kao proces koji uključuje određivanje (odabir varijeteta za osnovu), kodifikaciju (fiksiranje forme otelotvorene u rečnicima i gramatikama) i stabilizaciju (usvajanje fiksne i stabilne forme) (Trudgill 1999: 117). Ova definicija ukazuje na nekoliko bitnih karakteristika standardnog varijeteta. Pre svega, osnova standarda je postojeći idiom koji se formalizuje i dopunjava; samim tim, on se lingvistički gledano ne može smatrati inherentno boljim od drugih varijeteta koji nisu odabrani, zbog toga što se on ne uzima za osnovu iz jezičkih već iz vanjezičkih razloga (prestiz/politička i ekonomska moć njegovih govornika, njegova upotreba u književnim delima koja su stekla značaj u društvu, njegov postojeći status naddijalekatskog koinea) (Starčević i dr. 2019: 33–34). Zatim, kada se radi o kodifikaciji varijeteta, Milroy govori o „nametanju uniformnosti“; on dalje navodi da potreba da se uniformnost nametne ukazuje na to da je objekat nametanja – u ovom slučaju jezik, tj. jedan varijetet jezika – po svojoj prirodi varijabilan (Milroy 2001: 531). Samim tim, upotreba standardnog varijeteta u praksi nikada ne može biti potpuno uniformna, pa se onda na uniformnost strukture jezika može gledati pre kao na (nedostižni) cilj procesa standardizacije (Milroy 2001: 534). Trećem koraku standardizacije – stabilizaciji, može se dodati

Haugenov stav da je neophodno da govornici prihvate i usvoje standardni varijetet kao poželjan vid zapisivanja govornog jezika, koji potom može dovesti do razvoja novog standardnog govornog jezika koji se u društvu delimično nameće putem prinude ili pristanka (Haugen 2001: 681–682).

Standardizacija nužno uključuje preskripciju, ali je bitno pokušati razgraničiti preskripciju i preskriptivizam. Preskripcija se odnosi na tehnički postupak kodifikovanja jezika, tačnije jednog njegovog varijeteta, i važno je imati na umu da je ona „lingvistički proizvoljna, a politički nikad nije neutralna“ (Starčević i dr. 2019: 24–25), budući da se osnova za kodifikaciju bira iz političkih, a ne naučnih (bar ne lingvističkih) razloga (Starčević i dr. 2019: 24; Kapović 2013: 394), a sama kodifikacija se može smatrati normom samo ako je „široko prihvaćena“ (Kordić 2010: 62 prema Cooper 1989). Kao posledica preskripcije, neretko se javljaju purizam i preskriptivizam, koji podrazumevaju mistifikovanje procesa normiranja kao naučnog odabira najboljeg mogućeg jezičnog varijeteta i samim tim proglašavanje standardnog varijeteta za jedini ispravni jezički oblik (Starčević i dr. 2019: 25). Purizam i preskriptivizam su veoma bliski pojmovi i često se koriste kao sinonimi, s tim da je preskriptivizam nadređeni pojam i podrazumeva „nametanje proizvoljnih normi jeziku, često suprotnih od uobičajene upotrebe“ (Kordić 2010: 59 prema Trask 2004, Langer & Davies 2005), dok purizam podrazumeva čišćenje jezika od elemenata koji ga „kvare“, pre svega od uticaja drugih jezika (Kordić 2010: 52). Ova dva pojma imaju mnogo zajedničkih karakteristika, kao što su verovanje da postoji „dobra“ i „loša“ upotreba jezika, da su govornicima potrebni savetnici koji bi im objasnili (nametnuli) kako treba da govore/pišu, da su književni i pisani jezik primarni u odnosu na govorni, itd. (Kordić 2010: 58 prema Hohenhaus 2005). Jedna od čestih posledica preskriptivizma jeste hipernormiranje (Starčević i dr. 2019: 25) ili hiperstandardizacija, odnosno nametanje veštačkih pravila na svaki aspekt upotrebe i proglašavanje reči, oblika, značenja i struktura nepravilnim uprkos i na štetu realne jezičke upotrebe i komunikacije (Kordić 2010: 65 prema Cameron 1995; Starčević i dr. 2019: 25). Tradgil slikovito kaže da je, ukoliko preskriptivisti tvrde da je neka gramatička struktura „pravilna“, to siguran znak da maternji govornici tog jezika ne koriste tu strukturu (Trudgill 2011 *Standard English is not a set of prescriptive rules*, para. 2). Preskriptivisti „pravilnost“ jednih jezičkih oblika u odnosu na druge objašnjavaju i „dokazuju“ na različite načine (pozivanjem na tradiciju, izbegavanje redundancije, doslovno značenje, logiku), međutim, prema Milroju, svi argumenti koji se pozivaju na unutarjezične faktore predstavljaju *post hoc* racionalizacije, odnosno formiraju se nakon što je odluka o „ispravnosti“ jednog oblika već doneta (Milroy 2001: 536). Koliko god ti argumenti mogli zvučati logično, oni nisu naučni jer se lingvistički opis jezika zasniva na jezičkom znanju govornika tog jezika, a ne na znanju logičara (Cullen 2001: 58–59). Preskriptivisti sebe tako stavljaju u poziciju

„vlasnika“ jezika i jezičke upotrebe, oduzimaju pravo govornicima da svojim jezikom govore prirodno i nameću stav da govornici treba da izmene svoj jezik kako bi bio u skladu s preskriptivističkim pravilima (Starčević i dr. 2019: 26 prema Trask 1999), samim tim zahtevajući odbacivanje razmišljanja (Kordić 2010: 65 prema Jung 1974). Ipak, preskriptivistička nastojanja, koliko god bila agresivna, retko imaju uticaj na jezičku upotrebu u stvarnosti, o čemu svedoči Elšpas navodeći niz primera iz nemačkog jezika u kojima se vidi da se „svojstva koja su dva i po veka proglašavana ‘nepravilnim’ pojavljuju u savremenom standardnom nemačkom jeziku“ (Kordić 2010: 67). Zbog toga savremena svetska lingvistika pokazuje sve veću sklonost ka inovacijama umesto konzervativnosti (Kordić 2010: 66 prema Cameron 1995), kao i tendenciju da se „zameni apsolutni pojam ispravnosti pomoću naglašavanja kontekstualne primerenosti jezika“ (Kordić 2010: 59 prema Crystal 2003) i komunikacijske kompetencije govornika koja može doći u sukob s preskriptivističkom idejom ispravnosti (Kordić 2010: 68 prema Milroy & Milroy 1999).

3. IDEOLOGIJA STANDARDNOG JEZIKA

Ideologija se može definisati kao sistem vrednosti i verovanja koja se tiču raznih institucija i društvenih procesa, a koji se prihvata kao činjenica ili kao istina od strane grupe ljudi. Ona u tom kontekstu nudi onom ko u nju veruje sliku sveta kakav on jeste i kakav bi trebalo da bude i dok to čini organizuje ogromnu kompleksnost sveta u nešto prilično jednostavno i razumljivo. (Kišjuhas & Škorić 2014: 10)

Kao što je već navedeno u uvodu, uspešna ideologija je ona ideologija koja za što veći deo društva predstavlja „zdrav razum“, što dovodi do toga da se ona retko preispituje, kao i da se često prenosi implicitno, umesto da se formuliše eksplicitno (Starčević i dr. 2019: 60 prema Verschueren 1999). Ta ideologija često se prikazuje kao da pruža objektivni opis stvarnosti, dok zapravo nastoji da propisuje tu istu stvarnost (Starčević i dr. 2019: 64 prema Eagleton 1991). Ona je toliko rasprostranjena da se uopšte i ne doživljava kao ideologija, već kao neutralna perspektiva koja je zajednička za celu jednu instituciju (obrazovni sistem, akademsku zajednicu, intelektualnu elitu uopšte), pa čak i za celo društvo, iako zapravo odgovara samo jednoj grupi ljudi (Starčević i dr. 2019: 65).

Društveni, a neretko i naučni diskurs o jeziku svakako nije oslobođen ideologija, pa tako Majkl Silverstin definiše jezičke ideologije kao „skupove verovanja o jeziku koje govornici artikulišu kao racionalizaciju ili opravdanje percipirane jezičke strukture i upotrebe“ (Silverstein 1979: 193). U govornim zajednicama jezika koji imaju

standardizovani oblik verovanja o jeziku uglavnom ne obuhvataju svest o varijacijama koje se javljaju u jeziku, pa čak i u okviru samog standardnog varijeteta, pa se tako javlja verovanje da je standardni varijetet inherentno ispravan, jasan i logičan (Craft et al. 2020: 393). Drugim rečima, ukoliko postoje dve ili više varijanti nekog jezičkog oblika (reči ili izraza), samo jedna može biti tačna i „zdravorazumski“ je smatrati da su neki jezički oblici ispravni, a drugi nisu (Milroy 2001: 535). Zbog toga uopšte nije neočekivano da kada govornici na pitanje koja je varijanta nekog oblika pravilna, a od normativista dobiju odgovor: „To je dublet. Može i jedno i drugo“, dolazi do situacije da govornici izražavaju nerazumevanje, neslaganje, a ponekad i sumnju u to da su dobili tačan odgovor (Ivaniš 2024). „Zdravorazumski“ je da je jedna varijanta pravilna, a druga nije, to je deo kulture i ukoliko se sa time ne slažete, niste učesnik u zajedničkoj kulturi; samim tim što se takav stav smatra zdravorazumskim isključuje se mogućnost debate, a stav da je nešto tačno postaje i pitanje odgovornosti i morala (Milroy 2001: 536). Takav stav predstavlja „hegemonijski obrazac u kojem se ideološke tvrdnje percipiraju kao ‘normalan’ način razmišljanja i djelovanja“ (Starčević i dr. 2019: 71 prema Blommaert 1999).

Milroj proces formiranja ovakvog stava o standardnom varijetetu naziva njegovom legitimizacijom; zahvaljujući utvrđivanju ideje standardnog varijeteta, širenju poznavanja ovog varijeteta, njegovoj kodifikaciji u gramatikama i rečnicima za široku upotrebu, kao i propagiranju upotrebe ovog varijeteta u najrazličitijim komunikativnim situacijama, podstiče se verovanje da je standardni oblik jedini legitimni oblik jezika, dok ostali oblici gube vrednost i smatraju se nelegitimnim (Milroy 2001: 547). Primeri legitimizacije ovakvog stava javljaju se često kod inače veoma cenjenih lingvista poput Milorada Radovanovića i Milke Ivić. Govoreći o ekspanziji standardnog jezika u kontekstu procesa standardizacije, Radovanović (1986: 194–195) kao preduslov za ostvarenje svrhe i uloge normiranog jezika u funkciji standardnog jezika navodi potiskivanje teritorijalne i socijalne varijacije i varijeteta, a prihvatanje standardnog jezika vidi kao „primenu, upotrebu norme u svim oblastima života, rada i stvaralaštva“, što bi se moglo tumačiti kao negiranje mogućnosti koegzistencije različitih varijeteta od kojih je jedan standardni, kao i upotrebe različitih varijeteta u različitim oblastima života, rada i stvaralaštva. Milka Ivić (1990: 96–97) ide korak dalje i pozdravlja gubljenje dijalekata smatrajući da je „dobro poznata istina“ da gubljenje dijalekata nužno znači napredak naroda i nestajanje razlika između sela i grada i proglašava standardni jezik za „efikasnije, savršenije oruđe komunikacije od bilo kojeg narodnog govora“.

Još jedan važan aspekt ideologije standardnog jezika jeste izjednačavanje idealizovanog standardnoga varijeteta sa čitavim jezikom, pri čemu se smatra da je to varijetet s dugom tradicijom u književnosti, kojim se u nekom trenutku u prošlosti

govorilo (ili bar pisalo) upravo u obliku koji je zapisan u aktuelnim gramatikama i rečnicima, koji se smatraju neprikosnovenim autoritetom za jezik; jezik u njima postaje „opipljivi“ entitet, a njegova stvarna apstraktna i promenljiva priroda se briše (Milroy 2001: 539; Starčević i dr. 2019: 92, 136). Takav pogled na jezik dovodi do njegove mistifikacije i odvajanja od njegovih govornika. Polazi se od potpuno nenaučnog verovanja da su neki jezički oblici inherentno bolji i pravilniji od drugih, da taj jezik (a zapravo njegov standardni varijetet) postoji kao nezavisni entitet u čistom, idealnom obliku, izvan svojih govornika, koji ga zapravo ne znaju, već ga svojom upotrebom konstantno kvare (Starčević i dr. 2019: 20). Jezik u kontekstu ovakve ideologije nije svojina maternjih govornika: njihova sposobnost da usvoje jezik u detinjstvu i da ga koriste oslanjajući na svoj jezički osećaj i kompetenciju potpuno je zanemarena (Milroy 2001: 537). Smatra se da jezik koji govornici usvoje pre formalnog obrazovanja nije dovoljno dobar, kao i da gramatika jezika i sposobnost produkcije gramatičnih rečenica nisu nešto što proizilazi iz uma govornika, već nešto što je definisano u udžbenicima gramatike, a s čime se govornici upoznaju tek u školi (Milroy 2001: 537). Zanemaruje se ono što Dubravko Škiljan (1998: 162) naziva implicitnom jezičnom normom; gramatička pravila, tačna značenja reči i ispravni izgovor predstavljaju se kao pravila koja postoje izvan govornika; jezik kojim se danas govori nije nasleđe čitave jezičke zajednice, nisu ga vekovima oblikovali njegovi govornici, već privilegovani pojedinci koji su ga svojim prefinjenim osećajem za jezik i zahvaljujući ekskluzivnom pristupu misterijama jezika brusili do savršenstva koje je oličeno u standardnom varijetetu (Milroy 2001: 537), odnosno u onome što sačinjava „opipljiviju“ eksplicitnu jezičnu normu. Diskurs o jeziku dobija čak religiozna obeležja, gde se standardni varijetet uzdiže na nivo apsolutne istine, savršenstva koje je uglavnom rezervisano za božanstva, a ti privilegovani pojedinci koji ga najbolje poznaju (nekada književnici, a danas lingvisti-preskriptivisti) postaju neka vrsta sveštenika koji moraju biti posrednici između govornika i njihovog jezika i koji govornike moraju voditi kroz upotrebu njihovog sopstvenog maternjeg jezika (Milroy 2001: 537). U takvom kontekstu, javlja se potreba da se jezik kao pod staklenim zvonom čuva u tom savršenom obliku, tj. da ga njegovi „sveštenici“ čuvaju od govornika koji ga neminovno menjaju i kvare. Međutim, kako je promena u jeziku neminovnost, dolazi do nenaučne, ideološki obojene distinkcije između promena, na koje se gleda kao na nešto što proizilazi iz samog jezika, kome se na taj način pripisuje epitet „živog (polu)organizma“ i kvarenja, koje dolazi izvan jezika, sasvim slučajno, iz nemarne jezičke upotrebe govornika (Milroy 2001: 550). Time se govornicima oduzima svojstvo agensa u jezičkim promenama i autoriteta u jeziku uopšte; oni postaju puki korisnici gotovog proizvoda, a ne njegovi proizvođači i vlasnici.

4. NEGATIVNE POSLEDICE IDEOLOGIJE STANDARDNOG JEZIKA

Milroj navodi dva različita značenja reči standard: dok s jedne strane standard, odnosno standardizacija, podrazumeva uspostavljanje uniformnosti u okviru neke klase objekata (kao što je npr. standardizacija sistema mernih jedinica u fizici), s druge strane standard može uključivati vrednosnu procenu, odnosno standardom se može smatrati referentna tačka za merenje kvaliteta ili uspeha u okviru neke kategorije (npr. obrazovni standard) (Milroy 2001: 531–532). Dok se prvo značenje reči standard vezuje za proces standardizacije jezika, drugo je karakteristično za ideologiju standardnog jezika. U kontekstu ove ideologije, poimanje standardnog varijeteta kao merila kvaliteta predstavlja zdravorazumski stav i stvara se privid objektivnosti, što dalje opravdava vrednovanje i obezvređivanje jezičke produkcije, a posledično i društvenog statusa govornika (Craft et al. 2020: 393).

Pored toga što se standardni varijetet smatra jedinim pravilnim oblikom jezika, za njega se uglavnom vezuje i pojam prestiža. Međutim, Milroj ukazuje na činjenicu da jedan varijetet ne može biti ništa bolji od drugih, prestiž nije osobina koja je implicitna za sam varijetet, već se radi o indeksikalnosti (Milroy 2001: 532). Indeksikalnost predstavlja proces u kom se varijetet vezuje za specifične društvene karakteristike, odnosno on ukazuje na društveni identitet ili status govornika koji se njime služe (Dyer 2007: 102). U slučaju standardnog varijeteta, njegovi govornici uglavnom su pripadnici više klase i često je, istorijski gledano, taj varijetet odabran za osnovu standardnog varijeteta upravo zato što je varijetet klase koja ima najviši stepen političke i ekonomske moći; zbog toga Tradgil standardni varijetet definiše kao sociolekt (Trudgill 1999: 124). Iako je zahvaljujući masovnim medijima većina govornika svakodnevno izložena standardnom varijetetu i moguće ga je na taj način delimično usvajati od malih nogu, on se formalno uči tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja, a veliki broj govornika dijalekata koji su udaljeniji od standardnog ne usvaja ovaj varijetet direktno iz svoje okoline (Craft et al. 2020: 396). S obzirom na to da će poteškoće pri usvajanju standardnog varijeteta upravo iz ovog razloga biti izraženije kod govornika onih dijalekata koji nisu uzeti za osnovu (Чопа 2021: 116), kao i na to da se pojmovi pravilnosti i jezičke kulture vezuju za standardni varijetet karakterističan za više slojeve društva (Craft et al. 2020: 396), stvara se plodno tlo za marginalizaciju svih onih govornika koji u manjoj meri usvoje ili koriste standardni varijetet u svojoj jezičkoj produkciji, a samim tim i uspostavljanje i održavanje dominacije viših nad nižim klasama (Starčević i dr. 2019: 61–62).

Zbog svega ovoga, važno je ukazati na dva mita koji se često predstavljaju kao zdravorazumske činjenice u javnom diskursu: mit o demokratičnosti standardnog varijeteta i mit o slobodi govora. Iako preduslovi za usvajanje standardnog varijeteta

nisu jednaki za sve govornike (maternji dijalekat, društveni i ekonomski status, kvalitet obrazovanja), on se često smatra varijetatom koji je „dostupan svima“. Takvim narativom se daje legitimitet stavu da su govornici koji nisu u potpunosti ovladali standardnim varijetatom za to sami krivi jer se nisu dovoljno potrudili ili ga ne poštuju u dovoljnoj meri (Starčević i dr. 2019: 63). Uz takav mit o demokratičnosti javlja se i mit o slobodi govora, odnosno verovanje da svaka osoba može da izgovori ili napiše ono što želi, uprkos razlikama u mogućnosti pristupu institucijama i mogućnosti usvajanja standardnog varijeteta, čija se upotreba vezuje za te institucije (Starčević i dr. 2019: 62 prema Fairclough 2015). Posledica uzimanja ova dva mita zdravo za gotovo mogao bi biti stav da ako govornici ne vladaju standardnim varijetatom, a razlog za to je što se jednostavno ne trude dovoljno da ga usvoje i koriste, onda i ne zaslužuju pravo na slobodu govora u javnoj sferi (Starčević i dr. 2019: 63–64).

Iako se razbijanjem mita o demokratičnosti standardnog varijeteta dolazi do zaključka da govornici imaju različite *komunikacijske repertoare* (skupove verbalnih i neverbalnih strategija za komunikaciju) (Starčević i dr. 2019: 63), odnosno *govorne baze* (varijetete kojima raspolažu i njihove realizacije) (Чопа 2021: 117), ono što je svim govornicima zajedničko jeste *komunikacijska kompetencija* – sposobnost produkcije gramatičkih struktura, kao i prikladne upotrebe struktura, varijeteta i stilova u zavisnosti od situacije (Starčević i dr. 2019: 63). Komunikacijska kompetencija uključuje i ideologije o jeziku koje oblikuju metajezičko znanje koje govornici koriste kako bi se posredstvom jezika predstavili kao pripadnici grupe za koju se varijetet kojim govore vezuje kroz proces indeksikalnosti (Starčević i dr. 2019: 63; Craft et al. 2020: 392). Kako se u kontekstu ideologije standardnog jezika standardni varijetet smatra ne samo prestižnim oblikom rezervisanim za javni diskurs, formalne situacije, više slojeve društva i krugove obrazovanih ljudi, već i jedinim pravilnim oblikom čija upotreba predstavlja i moralnu i rodoljubivu obavezu svakog člana društva (Starčević i dr. 2019: 80, 87) – kod govornika se može javiti potreba da se koriste standardnim varijetatom čak i u situacijama koje to ne zahtevaju zbog straha od negativne percepcije od strane sagovornika.

Taj strah je daleko od neopravdanog: s obzirom na to da se stav da je standardni varijetet jedini pravilni oblik smatra zdravorazumskim stavom, potpuno je uobičajena pojava da govornici jedni druge ispravljaju u govoru bez obzira na komunikativnu situaciju, a takva vrsta nasilja – jezičkog nasilja – postaje legitiman vid „brige o jeziku“ (Starčević i dr. 2019: 155); Milroj i Milroj ovu pojavu nazivaju tradicijom prigovarjanja (eng. *complaint tradition*; Milroy & Milroy 2012: 24–46). Ovakvi društveni odnosi kod jezičkih žrtava (govornika koji ne ovladaju rigidnim pravilima standardnog varijeteta) izazivaju strah od jezika, tačnije strah od ispravljanja i negativne percepcije, koji se manifestuje u pojavama kao što su šizoglosija i *jezička anksioznost* (Starčević i

dr. 2019: 156). Pojam šizoglosije uvodi Haugen i definiše je kao posledicu izloženosti većem broju varijeteta maternjeg jezika pri čemu se kod govornika javlja unutrašnji konflikt i nesigurnost u vezi s tim kako bi trebalo izgovoriti ili napisati jezički element koji mu je poznat u više oblika; takođe se više pažnje posvećuje formi nego sadržini, a sve to se povezuje s položajem govornika u društvu i njegovom željom za identifikacijom sa prestižnijom društvenom grupom (Starčević i dr. 2019: 156 prema Haugen 1962). Makintajer i Gardner definišu jezičku anksioznost kao strah do kog dolazi kada se pojedinac nađe u situaciji u kojoj mora da koristi strani jezik koji nije u potpunosti savladao (MacIntyre & Gardner 1993: 5). Međutim, kako navode Điang i Devele, jezička anksioznost može se javiti pri upotrebi bilo kog jezika (varijeteta) kako monolingvalnih tako i multilingvalnih govornika, a uzroci mogu biti nejednaki odnosi moći između jezika/jezičkih varijeteta, negativni stavovi o sopstvenom vladanju varijetetom, poteškoće pri upotrebi standardnog nacionalnog jezika (Jiang & Dewaele 2018: 1). Jezičke žrtve koje su iskusile šizoglosiju i jezičku anksioznost internalizujući ideologiju standardnog jezika, ponekad postaju jezički čuvari, odnosno oni postaju ti koji insistiraju na upotrebi standardnog jezika, ispravljaju druge i u medijima se žale na „kvarenje jezika“ koje primećuju u svojoj okolini, održavajući time gorepomenutu tradiciju prigovaranja (Starčević i dr. 2019: 169).

Iako Starčević, Kapović i Sarić navode da se među govornicima stavovi o tuđoj jezičkoj upotrebi javljaju i nezavisno od postojanja standardnog varijeteta u toj govornoj zajednici, oni takođe smatraju da postojanje norme i preskriptivizam koji proizilazi iz njene mistifikacije ipak oblikuju stavove o jeziku, kao i da takvi stavovi mogu postati vrlo opasni ukoliko se plasiraju iz pozicije moći (Starčević i dr. 2019: 29–30), kao što su, na primer, lingvistički akademski i drugi elitni krugovi društva. To i jeste jedan od principa kontrole javnog diskursa (a posledično i kontrole uma onih kojima je diskurs namenjen) koje navodi Van Dajk:

- ljudi često prihvataju stavove koje čuju iz izvora koje smatraju pouzdanim autoritetima u nekoj oblasti (akademici, stručnjaci, pouzdani mediji);
- učesnici u nekim situacijama prinuđeni su da prihvate neki diskurs (npr. u školi, na poslu), tj. nekada se diskurs mora tumačiti i naučiti onako kako to zahtevaju autori tih diskursa koji su u autoritet u datoj instituciji ili organizaciji;
- često u javnom diskursu i medijima nisu zastupljene informacije iz kojih bi se mogli izvesti drugačiji stavovi;
- ljudi nekada nemaju dovoljno znanja ili nemaju dovoljno razvijene stavove o nekoj temi da bi se suprotstavili dominantnom diskursu kom su izloženi (Van Dijk 2001: 357).

Na kraju, Starčević, Kapović i Sarić navode da je ovakav dominantan diskurs izuzetno važan društveni problem zato što su jezičke ideologije jedan od „mehanizama društvene kontrole te promoviranja i održavanja odnosâ društvene nejednakosti“ (Starčević i dr. 2019: 10), pre svega zato što široka proširenost ideologije standardnog jezika može dovesti do ograničavanja pristupa javnom diskursu velikom broju govornika pod izgovorom da nemaju pravo na to jer ne govore savršenom verzijom standardnog varijeteta (Starčević i dr. 2019: 14). Oni takođe upozoravaju na štetne preskriptivističke izjave kao što su „on/ona ne zna svoj jezik“ u značenju „on/ona ne vlada savršenim oblikom standardnog varijeteta“, koje se lako mogu tumačiti kao nemogućnost govornika da koristi jezik kao sredstvo komunikacije ili čak nedostatak kognitivne sposobnosti za logičnu i jasnu misao, kojima se dalje „legitimira [...] i normalizira diskriminacija i isključivanje, uskraćivanje prava na javni govor i pravo na pristup resursima – ukratko, pravo na jednakost ljudskih bića“ (Starčević i dr. 2019: 83–84).

5. DUŽNOST LINGVISTA I JEZIČKI AKTIVIZAM

Utemeljivač moderne sociolingvistike i jezički aktivista Vilijam Labov ustanovio je nekoliko principa etičkog naučnog društvenog angažmana (Starčević i dr. 2019: 70):

- *princip ispravke greške*: naučnik (lingvista) koji postane svestan rasprostranjene ideje ili društvene prakse sa značajnim posledicama koje njegova saznanja negiraju ima obavezu da na takvu grešku ukaže najširoj mogućoj publici (Labov 1982: 172)
- *princip stvorenog duga*: istraživač koji je prikupio lingvističke podatke od članova govorne zajednice ima obavezu da te podatke obezbedi zajednici ukoliko su joj oni potrebni (Labov 1982: 173)
- *princip jezičke demokratije*: lingvisti podržavaju upotrebu standardnog dijalekta u meri u kojoj on predstavlja sredstvo šire komunikacije za opštu populaciju, ali se protive njegovoj upotrebi kao prepreke društvenoj mobilnosti (Labov 1982: 186)
- *princip jezičke autonomije*: izbor jezika ili dijalekta koji će se koristiti u određenom domenu govorne zajednice počiva na članovima te zajednice (Labov 1982: 186).

Ukoliko se u obzir uzmu principi kontrole javnog diskursa (kontrole uma) koje uvodi Van Dajk i principi etičkog naučnog društvenog angažmana koje definiše Labov, lako se može doći do onoga što predstavlja dužnost lingvista, kao i onoga što

bi podrazumevao jezički aktivizam. Kada se radi o pitanjima jezika, javnost najviše poverenja ima u lingviste (bilo da su u pitanju eminentne lingvističke institucije jedne države bilo istaknuti pojedinci iz lingvističke struke). Dužnost lingvиста bi onda bila da utiču na demistifikaciju standardnog varijeteta kao jedinog pravilnog oblika jezika, kao i da ukazuju na štetne posledice takvog opšteproširenog stava o jeziku i da se protiv takvog stava bore. Na njima počiva odgovornost da svoje znanje o jeziku učine dostupnim širokoj populaciji i svim snagama se potruže da u javni diskurs uvedu informacije koje bi ljudima omogućile da kritički promišljaju o jeziku i formiraju stavove koji bi mogli biti drugačiji od onog koji je najšire rasprostranjen i može biti veoma štetan po njih same.

Pored javnog angažmana, postoje još dva domena u kojima bi jezički stručnjaci mogli da doprinesu smanjenju štetnih efekata ideologije standardnog jezika, a to su nastava maternjeg jezika i standardizacija jezika. Kraft i dr. navode da preskriptivne metode u nastavi zanemaruju indeksikalnost govora stvarnih govornika, a time i posledice jezičkih ideologija koje govornici doživljavaju kroz nestandardnu jezičku upotrebu (Craft et al. 2020: 397). Dokazujući da govornici nestandardnog dijalekta osećaju određeni stepen jezičke anksioznosti pri upotrebi standardnog varijeteta, Čopa ukazuje na to da „bi nastavnici još tokom školovanja mogli usmeravati učenike na pojedine aspekte koji utiču na realizaciju jezičke anksioznosti i s njima raditi na prevazilaženju ove pojave“ (Čopa 2021: 128). U procesu prevazilaženja jezičke anksioznosti veoma važan alat za učenike (a i one koji to više nisu) svakako bi bila saznanja iz moderne lingvistike jer je „znanje o jezičkoj varijaciji ključno u borbi protiv jezičke diskriminacije“ (Craft et al. 2020: 397). Sličan stav izražava i Ranko Bugarski (1997: 252) navodeći da „stepen poznavanja činjenica o jeziku utiče – ili bar može da utiče – na manifestovanje stavova o jeziku“ i takođe poziva na „potpuniju i dosledniju zastupljenost savremenih naučnih saznanja o jeziku u školama“. Čopa takođe skreće pažnju na to da bi lingvisti-istraživači trebalo da

posvete pažnju problematici koja se tiče kompleksnosti norme standardnog srpskog jezika, koja bi mogla biti usklađen(ij)a s njenom realizacijom, što bi umnogome olakšalo proces usvajanja standardnog jezika (Čopa 2021: 128),

dok Starčević, Kapović i Sarić smatraju da se treba boriti za

standardni dijalekt koji će biti fleksibilan, što deskriptivniji te dostupan i što bliži svim članovima društva, a ne rigidan, preskriptivan [...] te dostupan i blizak samo (imućnijem/obrazovanijem) dijelu društva (Starčević i dr. 2019: 374).

Ovim stavovima svakako treba dodati i poziv Ranka Bugarskog (1997: 247–248) na promenu shvatanja koncepta jezičke kulture od usredsređenosti „na ono što se u

jeziku ne sme“ ka pristupu koji „aktivira ono što se sa jezikom može“. Takođe ističe važnost kulture slušanja – „slušanja tuđeg govora kao i drugog mišljenja“ i prihvatanja drugog, ističući to kao „preduslov prave komunikacije, kao i saradnje i razumevanja u zajedničkom životu“ (Bugarski 1997: 248).

6. ZAKLJUČAK

Ideologija standardnog jezika oblikuje stav koji je u društvu čvrsto ukorenjen kao zdravorazumski do te mere da njenog ideološkog karaktera i štetnih posledica nisu svesni ne samo govornici uopšte već ni veliki broj pojedinaca koji se jezikom bave profesionalno. Cilj ovog rada bio je da se sažeto i sistematično prikažu saznanja moderne (socio)lingvistike o ovom fenomenu i da se na taj način doprinese demistifikaciji standardnog varijeteta i procesa njegovog normiranja. Zatim je ukazano na posledice ove ideologije i načine na koji ona može negativno uticati kako na pojedince tako i na društvo u celini. Na kraju je dat poziv na odgovornost i etički angažman lingvista uz konkretne predloge različitih autora za ublažavanje i prevazilaženje štetnih posledica ideologije standardnog jezika.

LITERATURA

- Bugarski, R. (1997). *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa, XX vek.
- Craft, J. T., Wright, K. E., Weissler, R. E., & Queen, R. M. (2020). Language and discrimination: Generating meaning, perceiving identities, and discriminating outcomes. *Annual Review of Linguistics*, 6, 389–407.
- Cullen, C. (2001). Prescriptive and Descriptive Grammar. In Mesthrie, R. (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 58–59). Oxford: Elsevier Science.
- Чопа, М. (2021). Језичка анксиозност код говорника косовско-ресавског дијалекта у контакту са стандардним идиомом. У Грковић-Мејџор, Ј. (уред.), *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, 64(1), 115–130.
- Dyer, J. (2007). Language and identity. In Llamas, C., Mullany, L., & Stockwell, P. (Eds.), *The Routledge Companion to Sociolinguistics* (pp. 101–108). London – New York: Routledge.
- Gardner, R. C., & MacIntyre, P. D. (1993). A student's contributions to second-language learning. Part II: Affective variables. *Language Teaching*, 26(1), 1–11.
- Haugen, E. (2001). Standardization. In Mesthrie, R. (Ed.), *Concise Encyclopedia of Sociolinguistics* (pp. 681–683). Oxford: Elsevier Science.
- Иваниш, Ј. (2024). Да није можда дублет. *Језикофил*. Preuzeto 14.3.2024, sa <https://jezikoofil.rs/da-nije-mozda-dublet/>

- Ивић, М. (1990). *О језику Вуковом и вуковском*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Jiang, Y., & Dewaele, J. M. (2019). Language anxiety in Chinese dialects and Putonghua among college students in mainland China: the effects of sociobiographical and linguistic variables. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 40(4), 289–303.
- Kapović, M. (2013). Jezik i konzervativizam. U Kolanović, M. (ured.), *Komparativni postsocijalizam: slavenska iskustva* (str. 391–400). Zagreb: FF Press, Zagrebačka slavistička škola.
- Kordić, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux (Rotulus Universitas).
- Labov, W. (1982). Objectivity and Commitment in Linguistic Science: The Case of the Black English Trial in Ann Arbor. *Language in Society*, 11(2), 165–201.
- Milroy, J. (2001). Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics*, 5/4, 530–555.
- Milroy, J., & Milroy, L. (2012). *Authority in Language. Investigating Standard English*. London – New York: Routledge.
- Radovanović, M. (2003). *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Silverstein M. (1979). Language structure and linguistic ideology. In Clyne, R., Hanks, W., Hofbauer, C. (Eds.), *The Elements: A Parasession on Linguistic Units and Levels* (pp. 193–247). Chicago: Chicago Linguistic Society.
- Starčević, A., Kapović, M., & Sarić, D. (2019). *Jeziku je svejedno*. Zagreb: Sandorf.
- Škiljan, D. (1998). *Javni jezik: Pristup lingvistici javne komunikacije*. Beograd: Čigoja štampa, XX vek.
- Škorić, M., & Kišjuhas, A. (2014). *Vodič kroz ideologije I*. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija.
- Trudgill, P. (1999). Standard English: What it isn't. In Bex, T., & Watts, R. J. (Eds.), *Standard English: the Widening Debate* (pp. 117–128). London: Routledge.
- Trudgill, P. (2011). Revised version of: Trudgill, P. (1999). Standard English: What it isn't. In Bex, T., & Watts, R. J. (Eds.), *Standard English: the Widening Debate* (pp. 117–128). London: Routledge. Preuzeto 22.12.2023, sa <https://lagb-education.org/wp-content/uploads/2016/01/SEtrudgill2011.pdf>
- Van Dijk, T. A. (2001). Critical discourse analysis. In Tannen, D., Schiffrin, D., & Hamilton H. (Eds.), *Handbook of discourse analysis* (pp. 352–371). Oxford: Blackwell.

Nastasja M. Deretić

STANDARD LANGUAGE IDEOLOGY: CONCEPT, NEGATIVE EFFECTS,
AND THE RESPONSIBILITY OF LINGUISTS

Summary

This paper aims to describe the concept of standard language ideology, its aspects, as well as its negative effects on individual speakers and entire communities. The first part briefly elaborates on the process of language standardization and further on the mystification of this process reflected in phenomena such as language prescriptivism and purism, which tend to be accepted as a “common sense” attitude to what the nature of language is and what it should be. The next part describes various consequences of the ideology: language anxiety and schizoglossia in speakers, linguistic violence, and the exclusion of speakers from the public discourse. In its final part, the paper appeals to the moral responsibility of linguists and calls upon their engagement in reducing and overcoming the damaging effects of the standard language ideology.

Key words: standard language ideology, prescriptivism, schizoglossia, language anxiety, sociolinguistics